

KRAJIŠKO ZADRUŽNO ZAKONODAVSTVO 1807 - 1889.

dr. Dragutin Pavličević

Godine 1807. hrvatski su i austrijski pravници na temelju običajnog prava sročili za Vojnu krajinu prve odredbe o kućnim zadrugama i životu u njima. Bio je to prvi pokušaj normiranja odnosa u kućnim zadrugama ne samo na području Vojne krajine, nego i Hrvatske, južnoslavenskih prostora i Europe i svi kasniji pokušaji temeljili su se na zasadama Zakona iz 1807. koji je, s obzirom da je napisan na njemačkom jeziku (uz hrvatski prijevod), pridonio golemoj popularizaciji zadruga i zadružnog života.

U V O D

Pitanje proučavanja povijesti Vojne krajine pokrenuli smo 1981. prilikom proslave stote obljetnice sjedinjenja te stoljetne obrambene institucije s maticom zemljom Hrvatskom. Tom prilikom objavili smo i poseban rad o krajiškim kućnim zadrugama¹, a gotovo istodobno izašla je i knjiga Mirka Valentića o Krajini.² Zatim smo objavili još jedan rad o strukturi krajiških zadruga i napokon knjigu o zadrugama u banskoj Hrvatskoj i Slavoniji.³

U međuvremenu uspjeli smo za tu temu zainteresirati i povjesničare u inozemstvu što je dalo i prve rezultate⁴, ali i u nas je poraslo zanimanje za Vojnu krajinu, pa su prevedena dva rada Ognjeslava U t j e š e n o v i ć a⁵ i publicirana dvosveščana knjiga Drage R o k s a n d i ć a.⁶ Nedavno smo tome dodali još nacrt zadružnog zakonodavstva što ga je u sredini prošlog stoljeća napisao krajiški upravni časnik Mojsije B a l t i ć.⁷

* * *

Treba istaknuti da su prvi zakoni o zadrugama nastali na području Krajine u početku 19. stoljeća, da su to prvi zakoni o toj tematici uopće, ne samo u nas, da su

¹ Dragutin Pavličević, O problemu krajiških kućnih zadruga - historiografsko-kritički osvrt, Vojna krajina, povijesni pregled - historiografija - rasprave (ur. D. Pavličević), Zagreb 1984, 141 - 162.

² Mirko Valentić, Vojna krajina i pitanje njezine sjedinjenja s Hrvatskom 1848 - 1881, Zagreb 1981, 360.

³ D. Pavličević, Kućne zadruge u Vojnoj krajini, Naše teme, Zagreb, god. XVI., br. 11, 1982, 1890 - 1900. I s t i, Hrvatske kućne zadruge I, Zagreb 1989, 368.

⁴ Karl K a s e r, Freier Bauer und Soldat. Die Militäriesterung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slavonischen Militärgrenze (1535 - 1881), Graz 1986, 612. U njoj je jedno poglavlje "Die Zadruga" 452 - 477 sa petnaestak tabela i drugih izvornih podataka.

⁵ Ognjeslav U t j e š e n o v i ć, Kućne zadruge - Vojna krajina - K. Marx, Utješenović, Zagreb 1988, 279.

⁶ Drago R o k s a n d i ć, Vojna Hrvatska - La Croatie militaire 1 i 2, Zagreb 1988, 358 i 281. (I. 1807. Vojna krajina na prekretnici 99 - 134).

⁷ Dragutin Pavličević, Elaborat Mojsije Baltića o kućnima zadrugama u Hrvatskoj iz 1852. godine, Arhivski vjesnik, Zagreb, XXXIV, 34/1990, 9 -30.

nastali nastojanjima najboljih hrvatskih i austrijskih pravnih stručnjaka, ali, što je osobito važno, da su utemeljeni na običajnom pravu o zadrugama koji je plod pravne svijesti hrvatskog naroda. Pa i usprkos izvjesnim razlikama, npr. u podjeli zadruga na muške glave ili obiteljske loze koje su postojale između zakonodavstva u Vojnoj Krajini i građanskoj Hrvatskoj, može se reći da je u načelu zadružno zakonodavstvo u ta dva dijela Hrvatske bilo slično, te da se u nastajanju hrvatskih zakona od Hrvatskog sabora 1861. godine dalje koristilo iskustva krajiških predložaka iz 1807. i 1850. godine.

Temeljna razlika između krajiškog i civilnohrvatskog zadružnog zakonodavstva je u vremenu nastajanja. Prvo, krajiško, je starije i nastalo je u prvoj polovici 19. stoljeća kad su zadruga još bile u punoj snazi, a u užoj Hrvatskoj nastaju uglavnom od 1861. do 1889. kad su zadruga u snažnom tijeku dioba. Zato su krajiški zakoni nastojali život u zadrugi legalizirati kako bi se one što duže održale, užehrvatski su više određivali diobe, dakle regulirali i usporavali njihov raspad, a posljednji zakon za čitavu Hrvatsku iz 1889. je omogućio zadržavanje zadruga pa čak i osnivanje novih.

Budući da se čitavo zadružno ustrojstvo temeljilo na tradicijskom, narodnom ili običajnom, dakle nepisanom pravu, ono je u cijelosti pa i u Krajini, bilo u protimbi sa zasadama rimskog, građanskog prava kojem je individualno vlasništvo i privatništvo bilo temeljno. To se osobito osjetilo od 1852. kad je Temeljni građanski zakonik proglašen i u hrvatskim zemljama. Nasuprot tome zadružno pravo ne poznaje i ne uvažava individualno, privatno vlasništvo nego samo zajedničko. Ono isto tako ne prihvaća naslijeđe, oporuku pa čak i u slučaju smrti. Vlasnik svega nepokretnog imanja je zadruga kao cjelina pa pojedinac, pa makar on bio i starješina, nema pravo na izdvojeni ili tzv. idealni dio iz zajednice.

Navedene razlike i posebnosti privukle su pozornost pravnika, povjesničara, etnologa i drugih znanstvenika u cijeloj Europi, jer su mogli "uživo" promatrati jedan preživjeli način života koji je postojao samo u južnoslavenskim prostorima. Zbog toga je pitanje Vojne krajine i još više zadružni život u njoj postao predmetom zanimanja poglavito slavenskih i germanskih stručnjaka koji su slične relikte počeli tražiti i u svojim zemljama. Poglavitito zanimanje pokazali su pravnici okupljeni oko "škole" historijskog prava koji su raspravljali o starosti pravnih normi i posebice zadružnog života i vukli mu korijene u indoeuropsku prošlost Germana i Slavena.

Ono što je za zadrugu najvažnije u svim zakonima, a čemu su pravnici obraćali posebnu pozornost, je određivanje, definicija zadruga. To je stoga uvod svim krajiškim i užehrvatskim zakonima o zadrugama. Obično su opisali zadrugu, njenu unutarnju strukturu, razradili prava i dužnosti njenih članova, poglavito ulogu starješine, a zatim pokušali odrediti njenu gospodarsku, socijalnu, kulturnu pa čak neizravno i reproduktivnu funkciju u Vojnoj krajini (stvaranje novih vojnika), ali ima i nekih odredaba koji su posvećeni disciplini pa i moralnim odnosima u kućnoj zadrugi.

Ekonomistima koji su se bavili proučavanjem zadruga bila je najvažnija gospodarska uloga, pa su isticali njenu autarkičnost koja počiva na zadružnom imanju - ekonomiji, zapravo proizvodnji i potrošnji koja je bila zatvorena i ograničena. Ponegdje se nalazi mišljenje kako je zadruga zapravo seljačka staleška institucija koja zadovoljava gospodarske interese, a u Hrvatskoj i Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeće zadruga je trebala poslužiti kao brana protiv prebrze proletarizacije seljaštva. Pretjeranom ekonomiziranjem zadruga protivili su se narodnjački orijentirani političari koji su isticali kako zadruga nisu samo neke imovinske zajednice, nego, prije svega, zajednice života u kojima se provode "svekoliki odnošaji", one su i skup srodnika koji ostvaruju i socijalnu funkciju te zajednice.

Središnja ličnost zadruga je starješina, kućegospodar ili gazde. O njegovim pravima i dužnostima govore svi krajiški pa i civilni zakonici i ističu da ne mora biti najstariji nego najsposobniji i najugledniji među zadrugarima koji ne obnaša vojničku službu, a predstavlja čitavu zadrugu u satniji i općini. On je, dakle, i političko-upravni organ, ali i blagajnik, ključar, skladištar, nadzornik, organizator poslova, pa i posvećenik zadruga koji se brine za tradiciju, red, crkvene i druge obveze. Sve što je

išlo u zadrugu i izvan nje, sve je to bilo u rukama starješine: gosti, sredstva, alati, sirovine, nabave, račun, porezi, sve je to vodio starješina koji ide i na sud, u seosku skupštinu i satniju, pa ako treba i na kaznenu raspravu protiv pojedinca ili zadruge. I on je mogao dobiti "ljeskovačom" za neke nepodopštine, ali je unutar zadruge imao pravo uvesti red pa makar i isto tako drastičnim sredstvima. U njegov resor spadao je i "ženski pogon" preko domaćice, mame, kućegazdarice ili planinke koja je dobivala zadatke, obveze, hranu, piće, novac od starješine i organizirala spremanje hrane, obradu vrta, vodila mljekarstvo, pređenje, tkanje, čihanje perja, spremanje zimnice i drugo.

Starješinu biraju svi punoljetni zadrugari svojevrsnom izravnom demokracijom, a ako se oni ne bi mogli složiti, odlučivali su krajiški-upravni organi, odnosno potkraj postojanja Vojne krajine i općinski sud. Svaki je starješina dobio posebnu ispravu, punomoć, kojom se legitimirao prilikom obavljanja vanjskih poslova u satniji, općini, sudu i drugdje.

Zadružno gospodarstvo nije po svojoj veličini i unutarnjem ustrojstvu bilo jedinstveno na području Krajine. Razlikovalo se prema osobitostima kraja, vrstama i plodnosti tla, raslinstvu i klimatskim uvjetima. U kraškim oblastima Hrvatske krajine pa donekle i u šumskim predjelima Slavonske krajine prevladavalo je intenzivno stočarenje krupnog i sitnog zuba. U drugom planu bilo je ratarstvo, zatim iskorištavanje šuma, ribolov, lov, pčelarstvo i nešto manje voćarstvo i još manje vinogradarstvo. Važnu stavku činili su podvozi, gradnje, snabdijevanje i unutarnja kućna radinost, poglavito tkanje i valjanje vune i izrada proizvoda od lana i konoplje. U doba kad zadruga ne bi imala posla dopuštalo se zarađivanje izvan kuće, cvjetao je i šverc duhanom, solju, oružjem i stokom, a bilo je i hajdučije.⁸

1. TEMELJNI ZAKON IZ 1807 - PRVA KODIFIKACIJA ZADRUŽNOG PRAVA

Pretpostavlja se da su stari žitelji na području Krajine imali kućne zadruge, a isto tako da su i doseljeni Vlasi, Bunjevci, Predavci živjeli u velikim obiteljima, bratstvima i zadrugama. Prema tome nije krajiška uprava u 16. i 17. stoljeću osnivala na svoju ruku zadruge i tjerala pučanstvo da u njima živi, nego je tu kolektivnu društveno-gospodarsku ustanovu zatekla u narodu i samo nastojala da je iskoristi za što bolje obavljanje vojničkih dužnosti.⁹

O. Utješenović, a prema njemu i neki drugi autori, nalaze tragove zadružnog života već u Vlaškom zakonu iz 1630. Međutim, njihove zablude u vezi s tim ispravio je F. Močanin i konstatirao da tamo nema spomena o zadrugama pa ni o njihovim diobama.¹⁰ Isto tako je pobio tvrdnju da su zemlju kao leno dobile u posjed pojedine zadruge,¹¹ kao i mišljenje L. Čelapa da je prema zakonu iz 1754. "zadružni starješina bio glavni nosilac lena" jer se iz spomenutog teksta ne može zaključiti "da propisi iz 1754. ne smatraju ostale članove zadruge suposjednicima zemljišta".¹² Močanin kaže da ni propisi koji su u 18. stoljeću donijeti za karlovački i varaždinski generalat nisu u tom pogledu donijeli ništa novo.¹³ Prema tome, na temelju krajiških propisa koji su doneseni do kraja 18. stoljeća, ne možemo donijeti zaključak da se zemlja davala na korištenje čitavoj zadrugi uz obavljanje vojničke službe i da nju zastupa samo starješina. Zato se može tvrditi da se krajiške zadruge i život u njima samo uzgredno spominju, da ti odnosi nisu pravno normirani i da su njih zamjenjivali običaji i običajno pravo. Tek u početku 19. stoljeća osjetila se potreba prikupljanja običajnih normi i njihovo pretvaranje u zakone.¹⁴

⁸ Usp. o tome D. P a v l i č e v i ć, Hajdučija u Hrvatskoj šezdesetih godina 19. stoljeća, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 20, Zagreb 1987, 129 - 157.

⁹ Lazar Č e l a p, Kućna zadruga u Vojnoj granici, Zadružni arhiv 5, Novi Sad 1957, 5 - 18.

¹⁰ Dva pokušaja iz područja historije Vojne krajine, Historijski zbornik, god. XIV, Zagreb 1961, 287 - 288 gdje piše: "U svakom slučaju, u statutu nema ni spomena o diobi zadruge" ... I statut "sam po sebi nikako ne pruža jasan dokaz o postojanju zadruge".

¹¹ Isto, 288. ("Zemljište dobiva nosilac lena na svoje ime, a ne zadruga).

¹² Isto, 290.

¹³ Isto, 289.

¹⁴ I za kućne zadruge je vrijedilo ustaljeno običajno pravo prema kojem se živjelo stoljećima, pa je ono, kako to često biva, postalo temeljnicom novog zakona.

Da bi povećao gospodarsku a time i vojničku snagu Krajine, koja je itekako bila potrebna nakon francuske građanske revolucije i napoleonskih ratova, car Franjo I. odlučio je da nakon niza reformi potkraj 18. stoljeća, napokon uvede reda i u krajiške odnose. Zato je zadužio nadvojvodu Karla kao ministra rata da počne s organizacijom i pripremama za izradu jednog krajiškog temeljnog zakona koji bi imao sve značajke ustava. On je na suradnju pozvao ne samo stručnjake-pravnike nego i mjesno činovništvo, svećenstvo, oficire i uz pomoć anketa ispitao javno mnijenje, postojeće običaje i tradiciju. Imenovao je i posebnu skupinu specijalista koja je počela s radom 1802. godine i uskoro izradila prvi nacrt krajiškog ustava. Iduće godine imenovana je i dvorska komisija koja je s tim nacrtom otišla u Krajinu da ispita mjesne prilike i izvroke krajiškog nezadovoljstva, osobito zloupotrebe koje su često dovodile do nemira i pobuna. Nakon toga je sav prikupljeni materijal proučen i na temelju njega izrađen ustav od sedam glava koji je objavljen 1807. kao Temeljni zakon za Vojnu krajinu.¹⁵

Za našu temu posebno su značajne glava prva koja govori o pravu na nepokretna dobra, glava treća o kućnim zadrugama i glava šesta o porezu i zemlji.¹⁶ Temeljni zakon izričito utvrđuje da sva zemlja pripada vladaru koji je kao vojničko leno daje na korištenje, a njeni uživaoci moraju za protuuslugu obavljati vojničku službu. Tu zemlju ne mogu više po svojoj volji časnici uzimati i davati sve dok uživatelj obavlja vojničku službu. Zemlja se dijelila na temeljno ili stožerno dobro (Stammgut) i suvišpolje (Überland), a mjerila se u selištima ili sesijama. Svako selište imalo je u nizinskim krajevima, npr. u Slavonskoj ili Varaždinskoj krajini 34 jutra ili rala, a u Karlovačkoj ili Banskoj krajini samo 24 jutra. U svako selište ubrajala se obvezno okućnica s dvorištem i vrtom, te 6 do 10 jutara livade a ostalo su bile oranice. Općinski (seoski) pašnjaci nisu pripadali ni u temeljno dobro ni u suvišpolje pa su se mogli dodijeliti zadrugama koje su imale manje zemlje. Temeljno dobro se nije smjelo smanjivati, poklanjati ni prodavati, a sa suvišpoljem se moglo slobodno raspolagati.

Krajiške vlasti su posebno pazile na neotuđivost temeljnog imetka koji se po tom zakonu mogao samo u izuzetnim slučajevima otuđiti,¹⁷ založiti ili dati u zakup. Isto se tako nije smjelo to neotuđivo dobro proglasiti suvišpoljem i slobodno s njim raspolagati. U slučaju prodaje nekretnina prednost su imale zadruge sa više članova a manje zemlje. Oranice se nisu smjele pretvarati u livade, vinograde, voćnjake ili pašnjake jer bi to osiromašivalo ukupan zemljišni fond. Sve te mjere imale su za cilj očuvanje imovinskog stanja krajiških zadruga, a time i sprečavanje siromašenja i pauperizacije koje bi dovelo u pitanje temeljnu ulogu kućne zadruge u krajini, a to je davanje vojnika slobodnih, sposobnih i opremljenih za vojničku službu.

Budući da je temeljno dobro bilo temeljnica za vojničku službu, ono se po zakonu iz 1807. moralo čuvati neokrnjeno. Čak ni istupljenici iz zadruge nisu mogli dobiti ili izuzeti svoj idealni dio. U slučaju napuštanja zadruge taj zamišljeni dio ostajao je i dalje u zadrugi. Pa i ako bi svi muškarci sposobni za vojničku službu izumrli, morala se jedna od žena udati za sposobnog krajišnika koji bi preuzeo vojničku službu. U slučaju da zadruge izumre, nasljednici bi dobili zemlju na uživanje, ali bi sa zemljom opet išla i vojnička obveza. Ako pak nitko iz zadruge nije bio sposoban za službu, zemlja bi se morala prodati onom tko je mogao službovati kao aktivan krajišnik.

¹⁵ Njemački original tog zakona glasi: Grund-Gesetz vom Jahre 1807. O njemu su pisali Mathias S t o p f e r, Erläuterungen der Grundgesetze für die Carlstädter, Warasdiner, Banal, Slavonische und Banatische Militärgrenze, Wien 1831, 402. O tom zakonu piše i F. V a n i ć e k, Specialgeschichte der Militärgrenze ... ali je nepouzdan (F. Moacanin, n. 1. mj. 287) i D. Roksandić, n. dj. I, 99 - 128.

¹⁶ Prva glava: O pravima na nepokretna dobra, čl. 1 - 41, treća: O kućnim zadrugama, čl. 55 - 90 i šesta: O zemljišnom porezu. Prvi prijevod tih 36 članova s komentarom uradio je (na srpskom Mišo Semjan, Istorija krajišnika i kućne zadruge u ratnoj državi, Spomenik SANU, knj. CVIII, Beograd 1960, 85 - 86). ali je, kako piše F. Moacanin, Historijski zbornik, god. XVII, 1964, 333 nepouzdan. Usp. o tome i D. Pavličević, Hrvatske kućne zadruge I, 24.

¹⁷ Čl. 17 izričito kaže: "Temeljno dobro je u pravilu neotuđivo ... Ono se ne smije iznajmiti, založiti, opteretiti kreditom, ni sudski zaplijeniti."

U trećoj glavi Temeljnog zakona koji govori o kućnoj zadrugi donesena je definicija kućne zadruge i podrobno razrađeno njeno unutarnje ustrojstvo. Na čelu je bio starješina ili gospodar koji je vodio i predstavljao zadrugu kao cjelinu. On je dijelio zaduženja, organizirao i nadgledao posao, prodavao i dijelio proizvode, držao blagajnu i za svoj posao polagao račune zadržnom vijeću sastavljenom od svih odraslih muškaraca. Zbog svega toga starješina nije mogao biti u vojničkoj službi. Češće je to bio najstariji ali i najsposobniji i najugledniji muškarac. Njemu je pomagala kućanica ili domaćica koja je vodila i nadzirala žensku čeljad. Obično je to bila supruga gospodarica, ali to nije bilo pravilo. Ona je vodila brigu oko vrta, mlijeka, hrane, tkanja, vune, lana, konoplje, peradi, djece, staraca, bolesnika i slično. I gospodarica i gospodaricu birali su svi odrasli članovi zadruge, ali ako se oni ne bi mogli složiti oko izbora, morali su prihvatiti mišljenje zapovjedništva njihove satnije (kumpanije).¹⁸

Dakle, sve pokretno i nepokretno imanje, svi prihodi i rashodi, sva prava i sve obveze bile su zadrugarima zajedničke. Što bi god privredili, pa i viškove dijelili su zajednički. U tom slučaju bi gospodar i gospodarici pripadao dvostruki iznos u odnosu na svakog odraslog zadrugara. Ni jedan član zadruge nije mogao posjedovati vlastite nekretnine, voditi posebno gospodarstvo, uzimati zemlju u zakup, gajiti posebno svoju stoku niti raditi izvan zadruge. Ako bi zaradio, dobio ili naslijedio zemlju ili stoku, morao je to dati u zadrugu, istupiti s tim iz zadruge ili prodati u roku od dvije godine. Tek kad bi obavili sve zadržne poslove, mogli su zadrugari raditi i izvan zadruge po odobrenju starješine, ali su pola zarade morali dati u zajednicu. Ako bi radio bez odobrenja ili potajno, zadrugar je svu zaradu morao dati zadrugi. U slučaju sporova oko zarade i imovine, opet je bila nadležna satnija koja je obično presuđivala u korist zadruge. Sve navedene zakonske mjere išle su za tim da jačaju zadrugu, da spriječe unutarnje trzavice i onemogućavaju njeno raspadanje, diobu i nestajanje.

Zakon iz 1807. pozabavio se i najvažnijim problemom kućnih zadruga, a to su bile diobe.¹⁹ U načelu je bila dopuštena dioba, ali se ona u praksi ograničavala s nizom odredaba. Naime, dopuštala se u pravilu samo dioba velikih i prekobrojnih zadruga koje su se cijepale u dvije ili više novih zadruga, ali tako da svaka od njih mora dobiti najmanje pola selišta zemlje, sa gospodarskim zgradama, kućom, teglećem stokom i alatom. Osim materijalnih ograničenja postojala su i druga, kao npr. obnašanje vojničke službe, pristanak većine članova zadruge i odobrenje zapovjedništva pukovnije (regimente). Njeno pak odobrenje dobivalo se samo u izuzetnim slučajevima, ali nije moglo uslijediti zbog nesloge zadrugara jer je to bilo pitanje poslušnosti a ono se rješavalo obično batinama.²⁰

Ako bismo htjeli ocijeniti povijesnu vrijednost zakona iz 1807. i uopće i s obzirom na zadrugu, posjedovne i uopće agrarne odnose u Vojnoj krajini, morali bismo istaknuti, da je to bio prvi ozbiljniji i sveobuhvatniji pokušaj zakonske regulacije te materije. Zbog toga je taj zakon bio temelj i izvor svih sličnih pokušaja za vrijeme dok je postojala Vojna krajina, a u zadržnom pitanju oslanjali su se na njegova iskustva i odredbe i zadržni zakonici i uredbe u banskoj Hrvatskoj i donekle u Kneževini Srbiji. S druge pak strane, taj zakon je s obzirom na činjenicu da je pisan na njemačkom jeziku, popularizirao kućnu zadrugu i zadržne odnose u europskoj, poglavito slavenofilskoj literaturi.

2. TEMELJNI ZAKON IZ 1850.

Dvije godine nakon donošenja zakona iz 1807. potpali su svi krajiški predjeli južno od Save pod francusku upravu, ali ona nije ništa bitno mijenjala u uređenju Krajine. Francuzi su zadržali sve pozitivnosti vojničke organizacije pa i kućnu zadrugu koja je

¹⁸ Čl. 63 određuje da u slučaju "ako se zadrugari ne mogu složiti u izboru, može satnija sama odrediti starješinu kuće i gospodaricu".

¹⁹ Budući da je diobama posvećena jedna četvrtina svih članaka o zadrugama (od 77 do 85), možemo zaključiti da je to pitanje u početku 19. st. bilo aktualno u Vojnoj krajini.

²⁰ Čl. 85 ne dopušta razmirice u zadrugi kao uzrok diobe. Za takve slučajeve predviđa opomene, pa odstranjenje iz zadruge, dodjelu u vojsku i na podvoz.

omogućavala da se što više krajišnika opremi i pošalje u ratove diljem Europe. Nakon četverogodišnje francuske uprave vratila se stara austrijska vlast i sve do 1848. nije se u Krajini i njenoj unutarnjoj organizaciji ništa mijenjalo. Ukidanjem feudalnih odnosa i davanjem selišne zemlje bivšim kmetovima, a zatim proglašenjem novog ustava 1849.²¹ i postupnim uvođenjem apsolutističke uprave, sazreli su svi uvjeti da se i u Krajini izvrše promjene u upravnim, političkim i gospodarskim odnosima. Te reforme započeo je i Hrvatski sabor 1848. i za građansku i za vojničku Hrvatsku, ali je u tom poslu bio ometen i zatim prekinut.²²

Budući da su odredbe novog ustava iz 1849, koji se kao tipičan građanski zakonik temeljio na privatnom vlasništvu, bile u proturječju sa stanjem u Vojnoj krajini, a kako su tu i takvu Krajinu u Beču i te kako trebali, promjene koje su ustavom iz 1849. i Temeljnim zakonom iz 1850. bile su više načelne i kompromisne. Iako je tim zakonom bilo određeno da zemlja više ne pripada caru kao vrhovnom lenskom gospodarstvu, kako je to normirao zakon iz 1807, nego krajiškoj kućnoj zadrugi kao kolektivnom vlasniku, u praksi se nije ništa promijenilo. Naime, za uživanje te iste zemlje morala je svaka zadruga davati određen broj za službu sposobnih vojnika kao i do tada. Ukinuti su, dakle, feudalni odnosi u posjedovanju zemlje, ali su zadržane stare obveze koje su proistjecale iz uživnog prava na tu zemlju. Ipak, krajišnik je dobio neke gospodarsko-političke olakšice i slobode koje su označavale početak prijelaznog perioda u pretvaranju Krajine u civilno područje. Međutim, zbog potreba apsolutističke uprave koja se boji pokreta svojih naroda, napose Mađara i ratova šezdesetih godina, pa zatim istočne krize, taj proces će trajati tridesetak godina, a to znači sve do sjedinjenja Vojne krajine s Hrvatskom 1881.

Promjene koje su nastupile Temeljnim zakonom iz 1850.²³ koji zapravo samo dopunjava isti takav zakon iz 1807. sažeo je M. Valentić: "Doduše, zemlja je proglašena - prvi put - punim vlasništvom kućne zadruge, ali je to vlasništvo bilo uvjetovano vršenjem vojne službe. Jednako je tako i ovaj zakon ograničio slobodno raspolaganje zemljom. Ostale važnije promjene u njemu, za razliku od zakona 1807, bile su ove: besplatno odijevanje i prehrana krajišnika u doba vojne službe, narodni jezik u političko-upravnim poslovima, sudovima, višim i nižim školama, povećano pravo zemljišnog maksimuma časnicima (vojnim i upravnim), katoličkim svećenicima (onima koji žive u zadrugi) od jednog na tri jutra, a trgovcima i zanatlijama, koji žive izvan kućne zadruge, od tri do šest jutara."²⁴

Odredbe o temeljnom imetku i suvišpolju ostale su i dalje na snazi prema zakonu iz 1807. godine.²⁵ Temeljni imetak je unesen u zemljišne knjige i bio i dalje teško otuđiv, te se samo u izuzetnim slučajevima mogao založiti za trećinu vrijednosti. Suvišpoljem se moglo slobodno raspolagati, a šume su proglašene državnim dobrom u kojem je kućna zadruga dobivala potreban ogrjev i građu besplatno (gratis).²⁶ Isto tako su krajišnici mogli u šumama skupljati suha drva, brati kestenje i druge plodine, žiriti svinje napasati stoku.²⁷ Međutim, ostala je uredba o zabrani posjedovanja posebnog imetka, stoke ili vođenja odjelitog gospodarstva, a to znači da krajiške kućne zadruge

²¹ Ustav, koji je bio nametnut, oktrojiran, proglašen je 4. ožujka 1849. Prema njemu je čitava Hrvatsko-slavonska vojna krajina jedna cjelina koja je 1851. podređena posebnoj upravi u Zagrebu (svih 10 pukovnija i 7 gradova-komuniteta).

²² Zakonskim čl. XXVI. Hrvatski je sabor donio tzv. Ustav krajiški prema kome su u uporabu uvodi hrvatski jezik kao službeni, ukidaju se feudalni odnosi u Krajini i ona izravno povezuje s maticom zemljom - Hrvatskom. Budući da kralj nije htio sankcionirati taj zakon, on nije nikada stupio na snagu.

²³ Prema tom zakonu Krajina je bila sa svojim naoružanim jedinicama sastavni dio državne vojske, izravno podložna izvršnoj državnoj vlasti.

²⁴ O nekim problemima Vojne krajine u XIX. stoljeću, *Historijski zbornik*, god. XVII, 1964, 372 - 373.

²⁵ Zapravo Temeljni zakon iz 1807. vrijedi osim u onim dijelovima koji su Temeljnim zakonom iz 1850. promijenjeni.

²⁶ I do danas se ta riječ sačuvala za drva koja se "doznačuju" u šumi kao grates, npr. u Slavoniji.

²⁷ Iskorištavanje šuma, osobito za ekstenzivno stočarenje i svinjarstvo bilo je vrlo važan izvor prihoda za krajišnike. Stoga su se na rubovima šuma gradili tzv. stanovi, tj. kuće, staje, nadstrešnice za čobane, svinjare, govedare koji su na smjenu u njima živjeli i brinuli o stoci.

nisu imale pravo na osebunjke (posebno vlasništvo) kao što su to imali zadrugari u civilnoj Hrvatskoj. Budući da je baš ta osobna imovina pojedinih zadrugara u Hrvatskoj bila često uzrok svađa i dioba, razumljivo je što krajiške vlasti ne dopuštaju stvaranje osebunjka na svom području. Ako se tome doda zaštita temeljnog dobra, te razne prepreke diobama, onda se možemo složiti s Valentićem koji tvrdi da je "kućna zadruga u Vojnoj krajini stavljena pod zaštitu strogih vojnih zakona".²⁸ Ta zaštita potrajala je još punih 18 godina i tek nakon austro-ugarske i hrvatsko-ugarske nagodbe, uvođenja opće vojničke obveze u Monarhiji 1869. i djelomičnog ukidanja Krajinne iste godine, kada Monarhija više ne računa na Krajinu, prestala je i zaštita kućne zadruge kao temelja cjelokupnog krajiškog sustava.²⁹

3. ZAKONI I UREDBE O ZADRUGAMA OD 1862. do 1870.

Od pedesetih do šezdesetih godina nije se ništa mijenjalo na području zadružnoga zakonodavstva. Samo su doneseni popratni propisi uz zakon od 1850, a 1852. izrađeni su posebni popisovnici i uvrstovnici u kojima se zahtijeva popis pučanstva po kućnim zadrugama i to za svaku godinu posebno.³⁰ Godine 1859. donesena je carska naredba kojom se otežavaju diobe jer se zahtijeva da za novu zadrugu budu izgrađene kuća i gospodarske zgrade od tvrdog materijala.³¹ Bila je to novost jer većina zadružnih kuća bila je građena od jeftinog drveta, pa zbog toga Generalkomanda iz Zagreba zahtijeva da se odustane od te naredbe. Budući da se krajišnici nisu mogli zbog toga javno dijeliti, porastao je broj tajnih dioba, a time i povećano nezadovoljstvo u Krajini.

Nakon što je 1861. vraćen ustav Hrvatski je sabor 1861. stavio na dnevni red agrarne odnose, a time i pitanje kućnih zadruga. I u Beču se 1862. sastala posebna komisija u kojoj je bilo i predstavnika Krajinne i prvi put nakon zakona iz 1807. stavila na dnevni red pitanje zadružnog temeljnog dobra, tj. minimuma koje zadruga mora posjedovati. Zaključeno je da svaka diobena strana mora dobiti najmanje četvrtinu selišta.³² Međutim, dopuštalo se da u kraškim krajevima gdje nema dovoljno zemlje, može doći do diobe i ispod četvrtine selišta, a prvi put se odobravalo pod određenim uvjetima da se taj minimum ili potkućnica kako su je nazivali krajišnici, može zadužiti pa čak i prodati.³³ Razrađeni su i propisi oko pitanja izumiranja zadruge, prava ženskih članova i priženidbi u zadrugu, sjedinjivanju dviju zadruga u jednu, pravo povratka u zadrugu osobama koje su napustile zadrugu zbog službe (časnici, svećenici, činovnici).³⁴

Korak dalje u liberalizaciji posjedovnih i agrarnih odnosa donijela je zakonska odredba od 1868. godine koja ukida razliku između temeljnog dobra (potkućnice) i suvišpolja (prodavština) i dopušta slobodnu prodaju zemlje. Tada su i nekrajišnici dobili pravo da kupuju u Slavonskoj i Varaždinskoj krajini čak 150, odnosno 120 jutara zemlje u Hrvatskoj i Banskoj krajini. To je bila, prema Valentiću, jedna od najvećih promjena u socijalno-ekonomskih odnosa u povijesti Vojne krajinne.³⁵ Isto tako se

²⁸ Isto kao bilj. 24.

²⁹ Ivan S t r o h a l, Razvitak zadružnog prava u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1907, 253.

³⁰ Isto, 253. Naloženo je da svaka kućna zadruga vodi poseban popisni list u kojem su postojale rubrike za nove i bivše članove (rođeni, priudani, uzadruženi, te umrli, udane itd.).

³¹ M. Valentić, Vojna krajina ..., n. dj., 56 smatra da je ta uredba donesena s namjerom da se "zaustavi dioba kućnih zadruga". U Beču se tada smatralo da kućna zadruga "štiti krajiško stanovništvo od proletarizacije". Generalkomanda iz Zagreba se protivila tvrdeći da nema dovoljno zidara, da je drvena kuća jeftinija, da su cijene zidanica nedostižne pa da se zbog toga dijele potajno.

³² I. Strohal, n. dj., 253.

³³ Isto, 254.

³⁴ I. Strohal smatra da je svrha tog carskog rješenja bila "da se osobama, koje imaju pravo povratiti se u zadrugu, to pravo svestrano osigura" (254-5).

³⁵ M. Valentić, Vojna krajina ..., 54.

dopušta da krajišnici, članovi zadruga, mogu voditi obrt, izvan zadruga pa čak i izvan Krajine, a da pri tome ne gube pravo na svoju imovinu u zadrugi. Zbog toga Strohal smatra da se time nastavlja "potkapanje zadruga" koje je već započelo Temeljnim zakonom iz 1850. godine.³⁶ Ako se svim ovim promjenama doda i slobodno naseljavanje Židova-trgovaca po Krajini i pravo da slobodno stječu nekretnine, onda se možemo složiti s tvrdnjom da je sve to učinjeno zbog što većeg izjednačavanja zakonodavstva uopće, a posebice onog agrarnog između Vojne krajine i građanske Hrvatske.³⁷

U sklopu tih novih mjera oko kućnih zadruga je potkraj 1869. carsko i kraljevsko glavno zapovjedništvo Krajine kao zemaljska uprava izdalo naredbu prema kojoj se za provedene potajne diobe ne treba pridržavati postojećih zakona o najmanjoj zemljišnoj izmjeri (minimum). Dakle, ta nova naredba dopušta potvrdu i uknjižbu diobe iako svaka stranka u diobi ne dobije najmanji dopušteni iznos zemlje.³⁸ Već u srpnju 1870. isto zapovjedništvo dopušta da se kućna zadruga podijeli samo djelomice, a na cjelokupnu imovinu kako to zahtijeva Temeljni zakon iz 1850. godine.³⁹

4. ZADRUŽNI ZAKON IZ 1871.

Nakon podjele Habsburške monarhije na austrijski i ugarski dio (1867) i uvođenje opće vojničke obveze (1869) promijenio se položaj Vojne krajine kao i odnosi u njoj. Prvo, njezino područje je trebalo pripasti Hrvatskoj, odnosno ugarskom dijelu Dvojne Monarhije i, drugo, Krajina kao stoljetna obambena vojnička institucija postala je suvišna jer se vojska otada novači u čitavoj državi. Zbog toga su dolazili sve češći i odlučniji zahtjevi da se Krajina razvojači, a zatim sjedini s građanskim dijelom Hrvatske. Težinu tim zahtjevima daje i nastojanje ugarske vlade koja u tom području vidi ne samo teritorij nego i izvor zarade (šume) i tržište.⁴⁰

Zbog toga je već 1871. donesen carski manifest kojim se 8. lipnja 1871. čitava Krajina razvojačuje (demilitarizira), a jedan njen dio, tj. bivša Varaždinska krajina, koja se kao klin usjekla u teritorij banske Hrvatske, ujedinjuje s maticom zemljom.⁴¹ Odmah su počele pripreme da se taj dio politički i gospodarski utjelovi, a to je značilo da se izjednače zakoni i uredbe, osobito pak da se na teritoriju bivše Krajine primijene odredbe građanskog zakonika. To se moglo sada lakše provesti s obzirom na činjenicu da je stoljetna vezanost krajišnika za vojničku službu i te službe za posjedovanje zemlje bile ukinute. Zakon od 8. lipnja 1871. o promjeni nekih administrativnih odredaba u Vojnoj krajini koji je donesen u okviru spomenutog carskog manifesta nije ukinuo nego je samo djelomice dopunio i izmijenio Temeljni zakon iz 1850. Dakle, vrijedila su i dalje oba zakona, za čitavu Krajinu pa i za bivšu Varaždinsku krajinu koja je sada kao novonastala bjelovarska županija bila sjedinjena s Hrvatskom.

³⁶ I. Strohal, n. dj., 255. Naime, osobe koje nisu živjele u zadrugi niti njenom boljitku pridonosile, najčešće su se pod starost vraćale poput umirovljenika u zadrugu da ih ona dohrani i sahrani. Za bivše činovnike, časnike i svećenike to je bila dobra naredba, ali je u većini zadruga izazivala nezadovoljstvo, svađu pa i krizu zadružnih odnosa za koju ionako ima dovoljno drugih razloga.

³⁷ Isto, 256. Dotad se Židovi nisu smjeli trajno zadržavati u Vojnoj krajini niti posjedovati u njoj nepokretna dobra. Da bi tu odredbu zaobišli, oni su najčešće na rubovima komuniteta, na samoj granici s građanskom Hrvatskom, podigli svoje kuće i otud svakodnevno prelazili preko granice u "Granicu". Poznat je takav slučaj s Cernikom kraj Nove Gradiške gdje je usprkos zabrani izgrađeno nekoliko židovskih kuća koje su trgovale s vojničkom posadom. Taj dio se i danas naziva zbog toga "Prkos", a nalazio se u Pauriji, tj. u kmetskoj Hrvatskoj, udaljen je blizu 2 km od središta Nove Gradiške.

³⁸ Isto, 256.

³⁹ Isto. Bila je to podjela po punktacijama. Te nove, liberalnije mjere u zadružnim odnosima u Krajini od 1868. do 1871. povezuju se s reformama generala G. Zastavnikovića koji je kao krajiški zapovjednik pokrenuo pitanje njenog prijelaza na "ustavne institucije". Budući da se otada moglo lakše raspolagati nekretninama, ubrzao se proces dioba zadruga. Zbog toga "nastade nered, pravde i prepirke, boj, nepovjerenje oblasti" ("Obzor" 297, 24. 12. 1873.).

⁴⁰ M. Valentić, Vojna krajina ..., n. dj., 149 - 170.

⁴¹ Usp. D. Pavličević, Hrvatske kućne zadruga, n. dj., 237 - 248.

Novi zakon je nastojao koliko-toliko ujednačiti propise koji su postojali dotada u Krajini i Hrvatskoj, ali je rađen na brzinu i kompromisno pa je unio prilično zbrke u ionako neujednačenu zakonsku materiju. Taj zakon ukida svako ograničenje u posjedovanju zemlje, daje pravo stjecanje nekretnina u Krajini svim građanima Austro-Ugarske, minimum kućne zadruge je izjednačen u svim dijelovima na 6 jutara, a dioba zadruga je nešto liberalizirana, iako ne toliko kao u banskoj Hrvatskoj u to vrijeme.⁴² Sve novine ovog zakona najbolje je sažeo F. Vrbanić koji piše "da krajiški zakon nije stajao na stanovištu, da zadruga ima što prije nestati, već je dapače nastojao uzdržati ih; da je u bivšoj Krajini bilo slobodno stvarati nove zadruge; da je provedena dioba zadržne imovine ne po lozah nego po glavah;⁴³ da su zadržni imutak nije smio ciepati ispod stanovite mjere, u koju je svrhu zakon za neotuđivo krajiško zemljište (temeljni imutak, Stammgut) ustanovio najmanju mjeru od 6 ralih, ispod koje mjere zadruge nisu mogle raspolagati svojim nepokretnim imutkom; da je na zadržnoj zajednici ženam priznao jednaka prava s mužkim zadrugari;⁴⁴ i da je svakomu pravomu članu zadruge prema propisom građanskoga zakona dozvolio raspolagati s takozvanim idealnim dielom, koji mu pripada iz zadržne imovine"⁴⁵ i napokon, da se posebni obzir uzimlje na častnike, činovnike, svećenike i obrtnike načinom, koji se nije mogao dovesti u sklad s načeli zadržnoga zakona od godine 1874.⁴⁶

Međutim, Hrvatski sabor je ocijenio da krajiški zakon od 1871. ne odgovara "niti pravnom, niti političnom, niti narodno ekonomičnom položaju" novosjedinjenih dijelova i zato je zaključeno "da se saboru što prije predloži zakonsku osnovu o uređenju zadržna u razvojačanih i utjelovljenih dijelovih Krajine".⁴⁷ Najprije se pokušalo o tome dogovoriti s krajiškom vladom o zajedničkom radu, ali od toga nije bilo ništa pa se u idućih desetak godina radilo odvojeno. Zbog toga su u bjelovarskoj županiji iako je bila u banskoj Hrvatskoj i dalje vrijedili stari krajiški zakoni, tj. Temeljni zakon iz 1850. i zakon iz 1871. godine.⁴⁸ Međutim, iako su obje vlade radile odvojeno, njihova stajališta su se na području zadržnog zakonodavstva ipak približavala.

5. ZAKONODAVNA DJELATNOST HRVATSKOG SABORA I KRAJIŠKE VLADE (1848-1889)

a) Krajiški ustav iz 1848. godine

U revolucionarnim zbivanjima 1848. pokrenuta su mnoga politička, gospodarska i društvena pitanja. Među njima, osim ukidanja kmetskih odnosa, bila su svakako najvažnija, makar za Hrvatsku, nastojanja da se razvojači i sjedini s Hrvatskom Vojna krajina. Budući da je Josip Jelačić bio istodobno i hrvatski ban i krajiški zapovjednik, izgledala su ta pitanja lako rješivima. Hrvatski sabor je svojim čl. XXVI koji se obično naziva Krajiški ustav zaključio da se odvoji vojnička od civilne uprave, te da krajišnici postanu pravi vlasnici zemlje koju su dotada obrađivali. Oni bi prema tim odlukama mogli sasvim slobodno raspolagati zemljom uz osiguranje minimuma.⁴⁹

⁴² M. Valentić, *Vojna krajina ...*, n. dj., 54.

⁴³ Fran Vrbanić, *Rad hrvatskoga zakonarstva na polju uprave od 1861. do najnovijeg vremena I - III*, Zagreb 1889. do 1893. U trećoj knjizi, str. 200 i dalje obrađeni su zadržni zakoni. U banskoj Hrvatskoj i Slavoniji dijelile su se zadruge po muškim lozama ili granama, a u Vojnoj krajini odraslim muškim glavama.

⁴⁴ Prema čl. 90 Temelnog zakona iz 1807. ženama pripada prilikom udaje samo svadbena oprema, miraz i trošak svadbe. I prema zakonu iz 1871. žene se ne izjednačavaju u potpunosti s muškarcima. Usp. o tome Milivoj Vežić, *Zakoni i naredbe o zadržnah u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1880, 135 (*Prava ženskinjah...*).

⁴⁵ Idealni (zapravo zamišljeni) dio svakog zadržnoga bi se dobio ako bi se ukupna imovina podijelila s brojem zadržnara.

⁴⁶ F. Vrbanić, n. dj., III, 222.

⁴⁷ Isto, 223.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Potpuni tekst Krajiškog ustava nalazi se u knjizi Ivana Kukuljevića, *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, Zagreb 1862, 335 - 344.

Već prije Krajiškog ustava ban Jelačić je izdao naredbu (6. kolovoza) kojom se olakšavaju diobe i unutarnji odnosi u kućnoj zadrugi, pa su suvremenici tvrdili kako je Jelačić "uveo diobu zadruga" i tako "uzdrmao tradicionalnu organizacijsku podlogu vojnog sistema u Krajini".⁵⁰ Spomenuti član XXVI poručuje krajišnicima: "Zemlje vaše bit će, Krajišnici, vaša potpuna vlastitost, kojom možete raspolagati, kako vam drago, samo podkućnica da se osigura."⁵¹ Bio je to pokušaj da se ukine lenski odnos i Temeljni zakon iz 1807. prema kojem je car davao zemlju kao leno kućnim zadrugama uz obvezu vojničke službe. Krajišnici bi, kao i bivši kmetovi, postali pravi vlasnici zemlje koju su obrađivali.⁵² Zemljište koje je bilo potrebno za zadrugu koja bi nastala dijeljenjem smanjivali je sa pola selišta na samo tri jutra, a ujedno je olakšana i zadružna dioba za koju je trebao pristanak većine članova zadruge obaju spolova.⁵³ Istodobno su usvojene i krajiške olakšice (polaštice) i njih je zajedno s Krajiškim ustavom kao posebnu naredbu izdao ban i feldmaršal-lajtant J. Jelačić. U toj naredbi ispušteni su politički zahtjevi, a usvojeni su oni gospodarski, npr. ukidanje lenskog odnosa, smanjenje najmanje izmjere baštine, olakšice za diobu zadruga i ukidanje državne rabote.⁵⁴

Slom revolucije u Beču i Mađarskoj rezultirali su oktroyiranim ustavom, a zatim i Temeljnim zakonom iz 1850. To znači da Krajiški ustav i nije stupio na snagu jer nije dobio kraljevu (carsku) sankciju. U odnosu na Krajiški ustav Temeljni zakon je na području zadrugarstva bio korak nazad jer je, npr. za podijeljenu zadrugu zahtijevao minimum od 6 jutara, a ne 3 kao Krajiški ustav. Međutim, priznao je činjenicu tajnih dioba i potajno podijeljene zadruge koje su bile označene po kućnim podbrojevima popisane su odvojeno i smatrane samostalnim zadrugama.⁵⁵ Pa iako Krajiški ustav, kako smo vidjeli, nije stupio na snagu, njegova je vrijednost u tome što je Hrvatski sabor stavio prvi put na dnevni red posjedovne i počeo zakonski normirati agrarne odnose, poglavito kućne zadruge. To je uradio Sabor sastavljen od predstavnika banske Hrvatske i Krajine⁵⁶ i to za oba područja i tako položio temelj budućem hrvatskom zakonodavstvu na tom području.⁵⁷

b) Zakoni iz 1876. i 1880. godine

U doba neoapsolutizma pedesetih godine 19. stoljeća nije Hrvatski sabor sazivan pa nije bilo nikakve autonomne zakonodavne djelatnosti. Dolazili su samo kraljevski patenti. Tako je 1852. uveden građanski zakonik, a 1855. počela je djelovati gruntovnička služba. Oba ta zakonska akta odrazila su se na posjedovne i zadružne odnose jer je Građanski zakon u biti bio, kako rekosmo, u proturječju sa običajnim zadružnim normama u građanskoj Hrvatskoj, odnosno zakonskim uredbama o zadrugama koje su postojale u Krajini. Gruntovnice su, pak, svu postojeću zemlju popisale i uvele je kao zadružnu, a ne kao individualno vlasništvo kako bi to trebalo po građanskom zakoniku.

⁵⁰ M. Valentić, *Vojna krajina ...*, n. dj., 24.

⁵¹ Isto, 53.

⁵² Bilo je to samo djelomično ukidanje feudalnih odnosa i za bivše kmetove i još više za krajišnike.

⁵³ Usp. o tome Fedor M o a č a n i n, *Društveni razvoj u Vojnoj krajini*, u knjizi: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, ur. M. Gross, Zagreb 1981, 99.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto. "Iako su tako formalno uvedeni građanski odnosi, krajiško je vlasništvo zemljišta stvarno ostalo vezano uz feudalne uvjete, i to u doba kad su u svim ostalim pokrajinama Monarhije kmetovi oslobođeni feudalnih obveza."

⁵⁶ Krajiški zastupnici na Hrvatskom saboru u lipnju 1848. bili su vrlo aktivni i sročili svoje zahtjeve caru u 53 članka. Jedna od najčešćih krajiških želja bilo je ukidanje "kućevne družine" i da je "slobodno graničaru deliti se" (L. Čelap, n. dj., 10).

⁵⁷ Njemački tekst Krajiškog ustava objavio je još 1861. O. Utješenović, a prijevod je u njegovoj spomenutoj knjizi *Kućne zadruge*, 223 - 232 s naslovom: *O ustavu krajiškom i polašticach Krajine*.

Već 1860. je hrvatsko Namjesničko vijeće uputilo u Beč predstavku "o uredbi zadrugah i seljanskih djelba", ali se o njoj nije raspravljalo jer je uskoro povraćen ustav, pa je ona u svibnju 1861. dostavljena Hrvatskom saboru.⁵⁸ Budući da je Sabor imao tada preče državnopravne poslove, došla je ta predstavka na dnevni red tek u početku studenog, neposredno prije raspuštanja Sabora. I u ponovnom sazivu 1865. došla su na red druga, za ono vrijeme važnija pitanja, pa je to potaknuto tek 1868, upravo u godini Hrvatsko-ugarske nagodbe. Iduće, 1869. Sabor je imenovao posebnu komisiju koja je u studenom podnijela posebnu osnovu o "uređenju zadrugah" koja je uskoro prihvaćena.⁵⁹ Nakon nekih teškoća oko sankcioniranja, ta je osnova prihvaćena kao "članak IV. od godine 1870. o uređenju zadrugah u kraljevinah Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji". Bio je to nakon Krajiškog ustava iz 1848. drugi zakonski akto o zadrugama, a ako uzmemo u obzir da prvi nije nikada stupio na snagu, onda je "članak IV" bio prvi hrvatski zakon o kućnim zadrugama.⁶⁰ Budući da je taj zakon dao pravo ženama koje su izudane iz zadruga, da traže svoj dio u slučaju da im roditelji više nisu bili u životu, on je poticao diobe i raspadanje zadruga.⁶¹ Zbog pretjeranih dioba i mišljenja koje je tada prevladalo da zadruga više nisu u skladu "ni s pravom⁶² ni sa zahtjevi narodnoga gospodarstva", dapače da je ona štetna i za moral i za gospodarstvo, Sabor je 1872. donio zaključak o pravostaji toga zakona i počeo raditi novi zakon o zadrugama koji je stupio na snagu 3. ožujka 1874. kao "zakon o zadrugah".⁶³

U početku se smatralo da će taj zakon vrijediti i za bjelovarsku županiju koja je kao dio Vojne krajine sjedinjena 1871. s Hrvatskom, ali se ipak od toga odustalo, pa je i posebno istaknuto da se taj zakon ne odnosi na bivše dijelove Krajine. Prema tome u njemu nisu obrađene bivše krajiške kućne zadruga. Isto tako su bile ispuštene i plemićke zadruga, a obuhvaćene su samo urbarske (seljačke, bivše kmetske) zadruga.⁶⁴ Iako je temeljna misao zakona bila da se pospješe diobe i raspadanje zadrugnog sustava koji su liberalni političari toga doba smatrali preživjelim, ipak taj zakon nije riješio pitanje izdvajanja i slobodnog raspolaganja tzv. idealnim dijelom. Zbog toga je 1877. donesen novi zakon kojim se dopunjuje prethodni, ali i on nije dopuštao slobodno raspolaganje idealnim dijelom zadruga imovine⁶⁵ To je bio posljednji zadruga zakon u banskoj Hrvatskoj, a idući će biti donesen tek za 12 godina, ali će to biti prvi zajednički zakon za građansku Hrvatsku i 1881. sjedinjenu bivšu Vojnu krajinu.

Budući da se, kako rekosmo, zadruga zakon iz 1874. nije primjenjivao za bjelovarsku županiju kao donedavni dio Krajine, odlučeno je da Hrvatski sabor izradi za nju poseban zakon koji je usvojen 1876.⁶⁶ Njime se "preinačuju neke ustanove u zadruga odnosajih" koje su donesene u krajiškom zakonu iz 1871. Bit toga novog zakona je nastojanje da se izjednači što više krajiško i građansko zakonodavstvo o kućnim zadrugama, zatim da se spriječi osnivanje novih zadruga i da se što više omogući dioba i nestajanje zadruga.⁶⁷ Glavnu prepreku diobi zadruga, odnosno izjednačavanju zakonodavstva bila je podjela na obiteljske loze u građanskoj Hrvat-

⁵⁸ Martin Smrekar, Zakon o zadrugah od 9. svibnja 1889. s provedbenom naredbom... Zagreb, s. a. 48. (Vidi povijesni uvod, 5).

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto, 6. Objavljen je u Sborniku zakona i naredaba od god. 1870. kom. XVI., br. 50, 293.

⁶¹ M. Smrekar na i. mj. piše: "Komadanju zemljišta nije bilo uslied toga ni kraja ni konca, seljačka gospodarstva razciepla se u tako malene dielove, da su pojedine obitelji došle u veliku biedu i nevolju."

⁶² Pod pravom se ovdje misli na odredbe Građanskog zakonika koji ne pripoznaje zadruga nego samo individualno vlasništvo.

⁶³ Objavljen u Sborniku zakona i naredaba od god. 1874. kom. IX, br. 18, 161.

⁶⁴ Tada je još bilo i plemićkih zadruga, osobito tzv. jednoselaca, šljivara u Turopolju, oko Jastrebarskog i u Prigorju.

⁶⁵ Sbornik zakona ... 1877, kom. XXIII, br. 72, 806.

⁶⁶ F. Vrbančić, Rad hrvatskog sabora ..., n. dj., 223.

⁶⁷ M. Smrekar, n. dj., 10.

skoj i podjelu na muške glave u Vojnoj krajini.⁶⁸ Posljedica ovoga zakona koji u čl. 7 utvrđuje da se "stega najmanje izmjere pojedinih dielovah ukida" je ubrzano dijeljenje, parcelacija imetka i siromašenje bivših zadrugara. Suvremenici pišu da se "narod stao tako rekuć listom dieliti" i to ne službeno nego "potajno, sam, bez sudjelovanja zakonitih vlasti".⁶⁹

Donošenjem zakona iz godine 1876. nije zadružno pitanje u bjelovarskoj županiji potpuno riješeno i sređeno jer su još uvijek vrijedili na tom području Temeljni zakon iz 1850, zatim njegova dopuna iz 1871. i napokon dopuna dopune iz 1876, a to pokazuje prelaznost zakonodavstva i krizu agrarnih odnosa uopće i zadružnih posebice. Naime, ne treba zaboraviti da je to bilo i vrijeme velike agrarne krize koja je pojačala socijalno nezadovoljstvo hrvatskog sela.⁷⁰

Usporedo s zakonodavnim radom Hrvatskog sabora i krajiška vlada je za preostali dio Krajine pripremala novi zakon i objavila ga 14. travnja 1880.⁷¹ Pa iako je taj zakon prilično sličan onom što je u Hrvatskoj proglašen 1874, osobito po težnji da se zadruge što prije raspadnu, on ipak zadržava odredbu o zemljišnom minimumu ispod kojega se zadruge nisu smjele dijeliti.⁷² Od zakona što ga je Hrvatski sabor donio za bjelovarsku županiju 1876. razlikovao se po tome što je dopuštao da se i nakon diobe osnuju nove zadruge.⁷³ Prema tim odredbama on je, za razliku od zakona banske Hrvatske Mažuranićeva razdoblja, bio manje liberalan i umjereno je štitio kućne zadruge od naglog raspada. Stupanjem na snagu zakon iz 1880. u Krajini je neposredno prije sjedinjenja s Hrvatskom vrijedilo za zadruge četiri zakona (1850, 1871, 1876. i 1880.) i u građanskoj Hrvatskoj još dva (1874. i 1877), dakle ukupno šest zakonskih akakta za istu materiju.

c) Zajednički zadružni zakon iz 1889

Sjedinjenjem preostalog dijela Vojne krajine s Hrvatskom u ljeto 1881. nestalo je krajiške vlade i zapovjedništva i sva zakonodavna djelatnost je bila u nadležnosti Hrvatskog sabora u kojeg su nakon krajiških izbora 1883. ušli i novoizabrani zastupnici.⁷⁴ Budući da je zemaljska vlada nastojala izjednačiti zakonodavstvo na svim područjima, došli su u obzir agrarno-posjedovni odnosi i u sklopu njih posebice kućne zadruge. Brojni članci u novinama i raspravama u Saboru je pokazala da liberalni zakoni sedamdesetih godina nisu dali očekivanog ploda, da su se zadruge i javno i tajno dijelile, a agrarna kriza i porezni sistem su dovodili do nezadovoljstva i pauperizacije, pa je opet ojačao broj zastupnika zadružnog života i onih koji su zahtijevali da se raspadanje zadruga povoljnim zakonodavstvom što više otegne. Zbog toga je zemaljska vlada u doba bana Pejačevića (1882) zaključila da zadružno pitanje treba podrobno ispitati i tek nakon toga izraditi bolje zakone. U taj posao bili su uključeni najistaknutiji pravnici, političari, upravni činovnici i zastupnici. Izrađen je i anketni list koji je upućen svim političkim, upravnim oblastima i pojedincima. Tako je nastala dragocjena građa koja je djelomice objavljena i poslužila je nekim autorima i zakonodavcima, pa i saborskim zastupnicima za rasprave.⁷⁵ Imenovano je i posebno anketno povjerenstvo i saborski odbor koji su 1888. izradili nacрте zakona, a zastupnik Izidor Kršnjavi napravio je vlastiti prijedlog zakona, koji, doista, nije usvojen, ali je znatno pridonio poboljšanju odobrava nacрте zakona.⁷⁶

⁶⁸ U Hrvatskoj i Slavoniji su često u tisku branili opravdanost podjele na pojedine loze (rozgve, svrži grane), tj. na braću koja nakon očeve smrti dijele imanje na jednake dijelove. Usp. n. pr. Narodne novine 177, 4. 8. 1877.

⁶⁹ F. Vrbanić, n. dj., 225.

⁷⁰ O tome je prvi pisao Rudolf B i ć a n i ć, Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873 - 1895, Zagreb 1937, 32.

⁷¹ F. Vrbanić, n. dj., 227 - 228 i M. Smrekar, n. dj., 10.

⁷² M. Vežić, n. dj., 172 - 186 objavljuje čitav zakon.

⁷³ Isto, 172. Čl. 5 glasi: "Od dana krieposti ovog zakona ne može se osim diobom jurve postojećih zadrugah ni jedna nova ustrojiti.

⁷⁴ Usp. o tome Dragutin P a v l i ć e v i ć, Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj, Zagreb 1980, odlomak o krajiškim izborima, 100 - 110.

⁷⁵ Usp. Saborski dnevnik kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1887 - 1892, sv. II.

⁷⁶ F. Vrbanić, n. dj., 229.

Pripreme za donošenje toga zakona trajale su gotovo sedam godina, od toga je pet bilo za banovanja Khuena Hedervarya, odnosno bilo je to doba iza narodnog, poglavito seljačkog pokreta 1883. koji je pokazao da je hrvatsko selo proživljavalo tešku gospodarsko-socijalnu krizu.⁷⁷ Zbog toga su vlada i sabor nastojali da se nezadovoljstvo u zadrugama i oko plaćanja poreza smanji i selo smiri. Za raspravu je priređen nacrt zakona, dostupna je bila anketna građa, pa čak i poseban statistički list iz kojega se vidjelo da protivnici zadruga nemaju pravo kada tvrde da zadruga i Hrvatskoj gotovo i ne postoje. Naime, u citavoj Hrvatskoj bilo je tada čak 47.834 zadruga koje nisu bile razdijeljene i nisu zahtijevale diobu.⁷⁸ Tri četvrtine tih zadruga bile su s područja bivše Vojne krajine. Samo u ličko-krbavskoj županiji bilo ih je 7 759, u banskom okružju 6 631 i na području slavonsko-krajiških kotareva (Nove Gradiške, Broda, Vinkovaca i Županje) čak 11.174 zadruga.⁷⁹ Iz tih podataka vidimo da je proces dijeljenja zadruga u Krajini bio u zaostatku za onim u Hrvatskoj, a isto tako da je tada još oko jedna trećina pučanstva Hrvatske živjela u zadrugama.⁸⁰

Nakon zanimljive rasprave od gotovo godinu dana u kojoj su sudjelovali svi istaknutiji zastupnici, među njima su bili Ante Starčević,⁸¹ Josip Frank, Josip Miškatović, Iso Kršnjavi, Milan Amruš, Ivan Banjavčić, ban Khuen i drugi usvojen je 9. svibnja 1889. "zakon o zadrugah"⁸² iz čijega "Obrazloženja" vidimo da se proces raspadanja zadruga želi "shodnimi represivnim uredbami" taj "raztvorajući proces zapriečiti".⁸³ To zaprečavanje nastojalo se postići zabranom izdvajanja idealnog dijela i njegovog kreditnog opterećivanja, uvođenjem zemljišnog minimuma za diobe, uvjetovanjem da se za diobu mora izjasniti natpolovična većina zadrugara i sl. Ostavljena je dotad uobičajena podjela na glave u bivšoj Krajini i na loze u građanskoj Hrvatskoj. F. Vrbanić tvrdi da je zakon zasnovan na drugoj osnovi od dotadašnjih i piše: "Dioba zadružne imovine dopuštena je pod stanovitimi uvjetima, ali je s druge strane dozvoljeno na zadružnom zemljištu stvarati i nove zadruge; zakon dopušta i jednoj obitelji, koja preostaje na zadružnom zemljištu, da se može upisati kao zadruga."⁸⁴

Iz navedenoga se može zaključiti da je to bio dotad najbolji i najsveobuhvatniji zakon od zadrugama i zato nije čudo što se uz manje dopune iz 1902. godine zadržao sve dotle dokle su i zadruge postojale, a to znači sve do pedesetih godina našega stoljeća. U sudskoj praksi postoji i do danas.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Obwohl in Kroatien durch Jahrhunderte Hauskommunionen bestanden hatten, wurde das erste Gesetz über Hauskommunionen auf dem Gebiet der Vojna Krajina (Militärgrenze) 1807 im Rahmen des Grundgesetzes für die Militärgrenze ausgearbeitet. Es war die weltweit das erste Gesetz über Hausgenossenschaften, und da es in deutscher Sprache verfasst wurde, wurde eben dadurch der genossenschaftliche Typ gemeinschaftlichen Lebens als Besonderheit dieses Gebietes, von dem man bis dahin sehr wenig wusste, popularisiert.

⁷⁷ D. Pavličević, Narodni pokret ..., n. dj.,

⁷⁸ Prilozi k stenografičkim zapisnikom sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1887 - 1892, sv. II, 215.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ Ako uzmemo da je u svakoj zadrugi prosječno živjelo oko 10 ljudi, onda bismo dobili blizu pola milijuna zadrugara.

⁸¹ Prilozi k stenografičkim zapisnikom ..., n. dj., 400 i dalje. Ante Starčević je iznio svoja sjećanja na ličku krajišku zadrugu u kojoj je odrastao. Isto je uradio i I. Banjavčić.

⁸² Objavljen je u Sborniku zakonah iz god. 1889, kom. VIII, br. 32 i kod M. Smrekara, n. dj.,

⁸³ Prilozi stenografičkim zapisnikom, n. dj., 209 - 214.

⁸⁴ Isto, 229.

⁸⁵ Prema noveli zadružnog zakona iz 1902. zadruga se mogla sastojati i od jedne jedine osobe. Usp. Ivan S t r o h a l, Zadruge u južnih Slovjena, Zagreb, s. a. I danas su u pitanju zadružnih nekretnina u uporabi zakoni iz 1889. i 1902. godine.

Nach diesem Gesetz gehörte das gesamte landwirtschaftliche Nutzland als Stammgut und Überland dem Herrscher, der es als Lehen den Grossfamilien (Genossenschaften) überliess, sie dagegen mussten dafür Soldaten für den Dienst an der Grenze und an europäischen Kriegsschauplätzen geben. In diesem Gesetz ist zum ersten Mal die Genossenschaft als solche definiert, ihre Arbeitsweise und ihr Lebensstil, insbesondere die Teilungen innerhalb der Genossenschaft. Das Ziel dieses Gesetzes war es, sie selbst möglichst lang zu erhalten und möglichst viele Soldaten von dort zu bekommen. So war es auch bis zur Aufhebung der Militärgrenze 1881, denn obwohl nach der Aufhebung der Feudalherrschaft 1848 im Jahr 1850 ein neues Grundgesetz erbracht worden war, hatte sich nichts wesentlich verändert.

Das kroatische Parlament verabschiedete 1848 das erste Gesetz über Hausgenossenschaften auf dem Gebiet der Militärgrenze, das aber vom Herrscher nicht ratifiziert wurde. Seit 1871, als ein Teil der Militärgrenze wieder an Kroatien fiel, arbeiten an der Gesetzgebung für die ehemalige Militärgrenze gemeinsam musste diese gesetzgebende Tätigkeit fortgesetzt werden, und es musste ein neues umfassendes Gesetz über Genossenschaften verabschiedet werden. Nach langen Vorbereitungen wurde 1889 ein Gesetz verabschiedet, das 1902 novelliert wurde und noch heute bei der Losung von Fragen im Bereich von Genossenschaftseigentum in kraft ist. Dies war kein besonders liberaler Akt, der zu Teilungen veranlaest hatte wie jene aus der Zeit des Banus Mazuranic, sondern ein gemaestigtes Gesetz, das auch Gründungen neuer Genossenschaften gestattete, ja sogar die grundbucherliche einzelner Familien als Genossenschaft. Trotzdem wurde die Teilung nach Familienoberhauptern und Familienzweigen nicht überwunden. Die erstere blieb für die Militärgrenze und die letztere für das zivile Kroatien in kraft.

Das erste Gesetz über Genossenschaften verabschiedete das kroatische Parlament für das Gebiet des zivilen Kroatiens und Slawoniens im Jahr 1861, aber das Gesetz wurde nie bestätigt, und das erste bürgerliche Gesetz wurde erst 1870 angenommen, also volle 63 Jahre nach dem Militärgrenzgesetz. Der grundlegende Unterschied zwischen dem Krajina-Gesetz und der zivilen Gesetzgebung über Genossenschaften waren Formen, Bedingungen und Art der Teilung innerhalb der Genossenschaft. In der Krajina bestand die Teilung nach Familienoberhauptern, also nach der Anzahl erwachsener Männer in der Genossenschaft, und im bürgerlichen, zivilen Kroatien teilte man nach der Anzahl der Familienzweige, also nach engeren Familien, die durch erwachsene Männer, Väter, repräsentiert wurden. In der Krajina wurden die Landvermessungen, nach denen jede neue Genossenschaft bei Teilung ihr Land zu bekommen hatte streng beachtet, im zivilen Kroatien war man liberaler.

Ab 1871 besteht in Kroatien wieder das Gebietskommando Krizevci-Djurdjevac als Zupanija (Gebietsverwaltung) von Bjelovar, und seit damals besteht eine doppelte Gesetzgebung im Bereich der Genossenschaftsgesetzgebung. Daran arbeiten die Verwaltung der Militärgrenze, aber auch das kroatische Parlament, die sich nicht einigen konnten. Die erstere erbrachte mehrere Gesetze, lehnt sich dabei an frühere an, so dass da eine gewisse rechtliche Kontinuität bis 1807 besteht bis hin zu dem letzten Genossenschaftsgesetz der Krajina aus dem Jahr 1880, also bis zum Jahr vor der Aufhebung der Militärgrenze. Das kroatische Parlament hatte zwei Gesetzesvorschriften für die Zupanija Bjelovar ausgearbeitet, also für das Gebiet der ehemaligen Krajina. Aber nach der Vereinigung der ganzen Krajina mit Kroatien 1881 Generalkommando und kroatisches Parlament, aber diese beiden gesetzgebenden Körperschaften haben sich nie angeglichen. Erst nach der Vereinigung der Militärgrenze mit Kroatien im Jahr 1881 begann man an einer gemeinsamen Gesetzgebung zu arbeiten, so dass 1889 das neue Gesetz verabschiedet wurde, das 1902 eine Ergänzung bekam. Dieses Gesetz war gunstiger für die Erhaltung der Genossenschaften als das liberale Gesetz aus den 70-er Jahren des 19. Jhs., denn nun wurde auch die Gründung neuer Genossenschaften gestattet. Dieses Gesetz über Fragen des Genossenschaftseigentums ist heute in der Rechtsprechung noch gültig.

UDK 949.713

ISSN 0353-295 X

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

R A D O V I

VOL. 25

Z A G R E B

1992.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb - Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka ul. 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu R Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis "Radovi" oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije R Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.